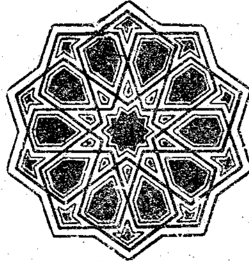
ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt: XXXIII

ALLAH'IN TAKDİRİ-KULUN TEDBİRİ

Yrd.Doç.Dr. Ahmet AKBULUT

Kader problemi, insanın insan olmasından kaynaklanan bir mesele olup, insanlığın sorunudur. Gelmiş geçmiş, dinli – dinsiz birçok düşünürün bu konu ile ilgilendiği gibi, dinler de bu hususda farklı görüşler bildirmişlerdir. Ancak, günümüze değin, insan aklının kabul edebileceği bir çözüme ulaşılamamıştır[1]. Bunun sebeplerinden biri, sorunun karmaşıklığı olsa gerektir. Fakat meselenin çözülememiş olması, çözülemeyecek anlamına da gelmez. Kaldı ki, bizim görevimiz gerçeği araştırmaktır. Gerçeği keşfetmeyi başaramazsak dahi, zorluğun mahiyetini tesbit etmiş oluruz ki, bu da önemli bir aşama sayılabilir. Konunun ortaya konmasında geçmiş ile hesaplaşmaktan çekinmemek gerekir. Zira, geçmiş ile hesaplaşamayan düşünce, geçmişin tekrarı olur ki, bu da düşünce değildir.

Biz, kaderi, "Allah'ın sırlarından bir sır[2]" olarak görmediğimiz gibi, Hz. Peygamber'in de bu konudaki tartışmaları ve kendisine soru sorulmasını yasakladığına dair rivayetleri[3] şüphe ile karşılıyoruz. Probleme makul bir izah tarzının bulunabilmesi için, hareket noktasının doğru belirlenmiş olması lazımdır. Kader insanın meselesi olduğuna göre, insandan hareket etmek durumundayız. Bu dünyada insan eli kolu bağlı mahkum bir varlık mıdır? yoksa çeşitli seçenekleri olan hür bir varlık mıdır? Her şeyi yapıp – eden Tanrı ise, insan neyi yapıp etmektedir?[4] Eğer insan, rotası çizilmiş bir varlıksa onda iradenin olmasına, aklın bulunmasına gerek var mıdır? Sorumluluğu olmayan varlıklar gibi, insandan da mihaniki olarak hareket etmesi mi istenmiştir? Ya da varoluşunun gayesini bilinçli olarak yerine getirmesi mi beklenmektedir?

---

1 Taftazanî, Kelâm İlminin Belli Başlı Meseleleri, 157. Akkad, Kur'an Felsefesi, 150-203. Abdülhamit, İslâmda İtikadî Mezhepler, 269.

2 Mustafa Sabri, İnsan ve Kader, 128.

3 Tirmizî, 4/443. İbn Hanbel, Müsnned, 2/178.

4 Aydın, Din Felsefesi, 90.

Mutlak Varlık Allah'dır. Ancak, insan da bir varlıktır ve Allah'dan ayrı bir varlıktır. Şahsiyeti, aklı iradesi bulunan ve sorumlu olan bir varlık. İnsanı bu şekilde yaratan da Allah'dır. Kâinatta yaratılan her varlığın, kendisine has bir kaderi bulunmaktadır. İnsanın kaderi de iyilik ve kötülük işleyecek tarzda yaratılmış ve kendisine akıl ve irade verilmiş olmasıdır. İnsanın gayesi Allah tarafından tesbit edilmiş olmasına rağmen, bu hedefin gerçekleştirilmesini Allah, insana bırakmıştır. İnsan, aklı, iradesi ve tecrübesi ile bu gayeyi gerçekleştirebilecek imkâna sahiptir. Amacı gerçekleştirip- gerçekleştirmemekte insan serbest bırakılmıştır. Yani, insana bu hürriyeti Allah vermiştir[5]. İnsan Allah tarafından yaratılmış ve fakat O'nun tarafından kurulmamıştır. Kısaca, insan bilinçli sorumlu ve hür bir varlık olup, Allah'ın yeryüzündeki "halifesi" dir[6].

Alemde olan ve olacak olanlar, ki bunlara insan davranışları da dahildir, Allah tarafından tesbit eddilmiş[7] ise, bu aynı zamanda Allah'ı da atıl bırakmaktır. Bu noktaya işaretle Muhammed İkbal; "Kanaatimce, evrenin önceden düşünülerek yapılmış bir plânın, zamanla bilgili bir şekilde işleyişi olduğu yolundaki görüşten, Kur'an-ı Kerîm'in görüşüne daha yabancı bir şey olamaz."[8] demektedir. Her şeyin ezelî program dahilinde cereyan etmesi durumunda, İlahî faaliyet için de imkân kalmamaktadır. Halbuki, Kur'an: "O'nu (Canabı Hakkı) her an yeni bir iş meşgul eder,"[9] buyurmaktadır. Ezelde bizim için tesbit edilenin dışında davranma imkânımız varsa bu tesbitin, yoksa iradenin, hürriyetin ve sorumluluğun anlamı olamaz. Kısaca, klasik kader anlayışı, yalnız insanın varoluşunu anlamsız kılmamakta, aynı zamanda, Allah'ı da atıl hale getirmektedir.

Allah, insanı kendi elinde oyuncak bir varlık olarak mı, yoksa akıllı ve vicdanlı, yani özgür ve sorumlu bir kul olarak mı yaratmıştır? Bu mesele üzerinde düşünmek gerekir. Aksi halde, Sartre'nin ileri sürdüğü gibi, Tanrının olması, insanın hür olmasına engel teşkil eden bir varlık[10] olarak ortaya çıkacaktır. Kaldı ki, insanın hür ve sorumlu bir varlık olmasını Allah dilemiştir. Eğer insan daha önceden belirlenmiş bir yoldan

---

5 Öner, İnsan Hürriyeti, 31.

6 Bakara-30. Sa'd-26. Zemâhşerî, Keşşâf, 1/62. Yazır, Hak Dini, 6/4093. Halifenin, hangi anlama geldiğini izan için bkz. Yazır, Hak Dini, 1/299. Atay, Allah'ın Halifesi İnsan, A.Ü.İ.F. Der. Cilt-18 Sh.: 74

7 İsmail Fennî, Lugatçe-i Felsefe, 270.

8 İkbal, İslâm Düşüncesinin Yeniden Doğuşu, 82.

9 Rahman-29.

10 Öner, İnsan Hürriyeti, 35-41.

gidiyor ve "Alemde olup biten her şey Allah tarafından tayin edilmiş" ise, "Allah tarafından tayin edilmiş bir şey başka bir tarzda ve başka bir düzende"[11] olamayacağından insan için iradî-gayri iradî ayrımının yapılmasına da, Allah'ın kâinata müdahale etmesine de gerek kalmayacaktır. Bu durumda, insanın yaptıklarından sorumlu olmasının[12] dahi bir anlamı olmayacaktır. Bu neticeyi, Kur'an'ın ortaya koyduğu dünya görüşü ile uzlaştırmaya imkân yoktur. O halde, kader kavramının keyfi olarak kullanılmasına Kur'an müsade etmiş midir? Bunu tetkik etmeden önce, kader konusunda müslüman kültürüne kısaca bir göz atmak faydalı olacaktır.

İslâm öncesi Arab toplumunda da kader hususunda değişik görüşler vardı. Ezelî tesbit ve tayini benimseyenler olduğu gibi, buna karşı çıkarak insanın hür olduğunu kabul edenler de bulunmaktaydı[13]. Aslında, kader konusunda bu iki karşıt kutup, insan topluluklarında her zaman kendiliğinden ortaya çıkmıştır[14]. Çünkü insanoğlunun, kendi kusuru neticesi ortaya çıkan en basit şeyleri dahi kadere yüklemesi, onun kolayına gelmektedir. Gerçekten de kader kavramı, aklını kullanmak istemeyene sığınma imkânı vermekte ve insanın kendi kendini hipnotize etmesine yaramaktadır.

Hz. Peygamber döneminde; kader meselesinin Sahabe arasında konuşulduğu, hatta Hz. Peygamber'in, kader konusunda kendisine soru sorulmasını ve Ashab arasında tartışma yapılmasını yasakladığına dair haberler nakledilmiştir[15]. Bu yasaklamaya rağmen, kader hususunda Hz. Peygamber'e isnad edilen ve hadiscilerin "sahih" olarak nitelendirdikleri hadisleri, hadis kitaplarında bolca bulmak mümkündür. Kader ile ilgili birkaç hadisi örnek olarak zikretmek faydalı olacaktır.

Hz. Peygamber'e isnad edilen bir hadisde, Hz. Peygamber'in, Allah'dan üç şey istediğini ve Allah'ın ikisini verdiğini bildirerek, "müslümanlar arasında isyan olmamasını istedim. Fakat Allah bunu kabul etmedi[16] buyurduğu nakledilmiştir. Keza Hz. Peygamber: "Ümmetim yetmişüç fırkaya ayrılacaktır. Bir fırka hariç, hepsi Cehenneme girecek-

11 A.g.e., 32
12 Âl-i İmran-182. Enfal-51. Hacc-10. Fussilet-46.
13 İbn Abdi Rabbihi. Ikdu'l-Ferîd, 2/378. Krş: Watt, İslâm Düşüncesinin T. Devri, 108.
14 Abdülhamit, İslâmda İtikadî Mezhepler, 269.
15 Tirmisî, 4/443. İbn Hanbel, Müsned, 2/178.
16 Müslim, 3/2216. Bu rivayete göre, müslümanların birbirlerini öldürmesini Allah istemektedir. Çünkü Allah, Elçisinin bu husus daki isteğini kabul etmemiştir.

tir."[17] buyurarak, İslâm Ümmetinin geleceğinden haber vermektedir[18]. Müslümanlara haksızlıklar karşısında tepki göstermemeyi emreden bir hadisde Hz. Peygamber: "... sizler benden sonra bencillik göreceksiniz. Bana ulaşıncaya kadar sabredin."[19] Başka bir hadisde; Hz. Adem'i, Cennetten kovulmasından dolayı kınayan Hz. Musa'ya, Hz. Adem'in: "Allah'ın beni yaratmadan kırk sene önce takdir ettiği bir şey için mi beni kınıyorsun?"[20] dediği nakledilmiştir. Başka bir hadisde: "Allah cennet ehlini, cennet ehli olarak babalarının sulbünde yarattı."[21] buyrulmaktadır. Diğer bir rivayete de Hz. Peygamber'in: "insan cehennem ehlinin amelini yapar, ta ki onunla cehennem arasında bir zir'a kaldığında, kitap onun önüne geçer de cennet ehlinin amelini yapar ve cennete girer. İnsan cennet ehlinin yaptığı ameli yapar, ta ki, onunla cennet arasında bir veya iki 'zir'a kaldığında, kitap onun önüne geçer de cehennem ehlinin amelini yapar ve cehenneme girer."[22] Bu durum kar-

---

17 Tirmizî, 5/26. İslâmda batıl fırkaların sayısının yetmiş iki olduğunu isbatlamak için, bazı yazarların özel gayret sarfettiği bilinmektedir. Bu haberin doğru olup-olmayacağını düşünmeden, fırkaları bu hadis doğrultusunda sınıflandırmışlardır. Ancak bize batıl fırka üretme imkânı bırakmamışlardır. Bizim ve bizden sonrakilerin zamanlarını da dikkate alarak, bir kısmının üretilmesini bize bıraksalar daha doğru olmaz mıydı? diye düşünüyoruz. Bkz.: Malatî, et-Tenbih ve'r-Red, 13. Bu tür haberlerin ortaya çıkmasının sebebi, müslümanlar arasında ortaya çıkan fırkalara meşru mazeret arama çabası olsa gerektir. Kaldı ki, bu hadis karşısında Kur'an'ın, "Toptan sımsıkı Allah'ın ipine sarılın, ayrılmayın..." (Mü'minûn-53) Âyetini nasıl izah edeceğiz?

18 Halbuki, Kur'an gaybı Allah'dan başkasının bilemeyeceğini bildirmektedir. Bkz: En'am-59. Yunus-20. Hûd 31. Sebe-14. Lokman-34. Hz. Peygamber, kendi başına gelecekleri dahi bilemezken, (bkz.: Ahkaf-9. Kehf-23. A'raf-186.) Ümmetin geleceği ile ilgili olarak, Ona hadis isnad edilmesi, hatta bunların hadis kitaplarında nakledilmesi ve müslüman bilginlerin bu konularda düşünmemesi ibret vericidir. Menkulun makul olması ve Kur'anî esaslara uygun olmasının araştırılması gerekmez miydi? Hz. Peygamber'in geleceği bilip-bilmemesi ile ilgili olarak, bkz: Hatipoğlu, Siyâsi-İçtimaî Hadiseler, 1-9.

19 Buharî, 7/88. Krş: İbn Sa'd, Tabakat, 2/253. Buharî, 4/178.8/153. Müslim, 3/2215. Zalimlere karşı çıkarak kargaşa çıkarmayın. Çünkü kader böyledir ve zalimler önceden çizilmiş kaderi yerine getirmektedirler. Halbuki Kur'an: "Siz, insanlar için ortaya çıkarılan, doğruluğu emreden, fenalıktan alıkoyan, Allah'a inanan hayırlı bir ümmetsiniz..." (Âl-i İmran-110) buyurmaktadır. Bkz: Âl-i İmran-104. Tevbe-71. Lokman-17.

20 Müslim, 3/2043. İbn Mâce, 1/32. Tirmizî, 4/444. Bakara Suresinin 35. Âyetinde: "Ey Adem eşin ve sen Cennette kal, orada olandan istediğiniz yerden bol bol yiyin, yalnız şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz, dedik "buyrulmaktadır. Ayrıca Bkz: Bakara, 35-38. A'raf, 19-27. Ta - ha, 117-123. Yasak ağaca yaklaşmalarından dolayı. Hz. Adem ile Havva cennetten kovuldular. Âdem ile Havva Allah'dan bağışlanmalarını istediler. "Her ikisi, Rabbimiz, kendimize yazık ettik; bizi bağışlamaz ve bize merhamet etmezsen biz kaybedenlerden oluruz, dediler" (A'raf-23.) Bu olayı, yukarıda zikredilen hadis çerçevesinde düşündüğümüzde, Allah'ın, Âdem'i nehyetmesine ve Âdem'in tevbe etmesine bir anlam verilemeyecektir. Takdiri yapan Allah olduğuna göre, kulun iradesinden sözetmek mümkün değildir.

21 Müslim, 3/2050. Krş: Müslim, 3/2041.

22 Buharî, 7/210. Müslim, 3/2036, 2037 ve 2038. İbn Mâce, 1/29.

şısında, salih amel yapmanın faydasının ne olduğunu soranlara ise. Hz. Peygamber'in, "amel yapınız. Herkes ne için yaratıldıysa ona göre işi kolaylaştırılır."[23] cevabını verdiği bildirilmiştir. İnsan sorumluluğunu esas alıp, kaderciliğe karşı çıkanlar da hadislere konu olmuştur. Hz. Peygamber'in, "Kaderiye bu ümmetin mecusileridir"[24] buyurduğu dahi nakledilmiştir. Ümmetinden kaderi yalanlayacak topluluk olacağını[25] bildiren Hz. Peygamber'in. "... Küfrün anahtarı ancak kaderi yalanlamaktır."[26] dediği rivayet edilmiştir.

Yukarıda zikredilen hadislerle insan sorumluluğunu nasıl uzlaştıracağız? Bu tür rivayetlerin Hz. Peygamber'e isnad edilmesinin arkasında, Hz. Peygamber'den sonra müslümanlar arasında meydana gelen tatsız olaylara mazeret bulma ve farklı görüşlere sahip grupların, birbirlerini suçlama çabalarının bulunduğu sanılmaktadır[27]. Hadis külliyatının, genelde, insan sorumluluğunu anlamsız kılan bir yaklaşımı telkin etmesi, Emevî yöneticilerinin kader anlayışı ile paralellik arzetmektedir. Hadislerin yazıya geçirilmediği bir dönemde, böyle bir yönetimin olması, müslümanın geleceğini de olumsuz yönde etkilemiştir. Bugün, bilebildiğimiz ve elimizde mevcut olan en eski hadis kitabı, İmam-ı Malik'in Muvatta'sıdır. Bu eser Emevî Devletinin yıkılmasından sonra toplanmıştır[28].

---

23 Buharî, 7/210. Müslim, 3/2036. İbn Mâce, 1/29. Ebu Davud, 5/83. Krş: Tirmizî, 4/446. Hadisin yorumu için, bkz: Beyazî, İşarâtu'l-Meram, 272-273. Hadislere göre çeşitli takdir aşamaları vardır. Bunlardan bir tanesi de ana karnında, insanın şaki veya said olacağının belirlenmesidir. Bu aşamalarla ilgili hadislerin bir kısmını İbn Kayyım el-Cevziyye, Şifau'l-Alîl fî Mesaili'l-Kaza ve'l-Kader, adlı eserinde bir araya toplamıştır. Bkz.: 42-48. Bu zihniyet, bugün de müslümanlar ve din görevlileri arasında yaygındır. Haber, Peygamber'e isnad edildiği için, Din bilginleri dahi bu konuda düşünmeye cesaret edememektedirler. Buna, güncel olaylardan bir örnek vermek istiyorum. Miladî 1990 yılının Ramazan ayında, ülkemizde yayınlanan günlük büyük gazetelerin birinde, bir büyük ilimizin müftüsüne, verdiği konferansta bir hanım izleyicinin "Alın yazısı var mı? Nikâh masasında mı, ana rahminde mi bu yazı ciziliyor?" şeklinde soru sorduğunu ve müftünün buna, "bu soru çok soruluyor. Herkesin kaderi doğmadan çiziliyor," cevabını verdiğini yayınlamıştır. Dinî hizmet verenlerimiz dahi, ne anlama geldiğini bilmediği görüşleri, dinin görüşü gibi, nakletmedebilmektedir. Bu, din bilginine yakışan bir tavır olmasa gerektir.

24 Ebu Davud, 5/66. İbn Mâce, 1/35. Maturidî, Tevhid, 314-316. Krş.: Beyâzî, İşarât, 27.

25 İbn Hanbel, Müsned, 2/90.

26 İbn Abdi Rabbihi, Ikdu'l-Ferîd, 2/381. Krş: Tirmîzî, 4/454. Malatî, et-Tenbih, 173.

27 Eş'arî, Maturidî ve Nesefî gibi büyük kelâmcıların dahi, "Kaderiye, bu ümmetin mecusileridir" görüşünü hadis olarak kabul ettiklerini belirten Yazıcıoğlu: "Bu ve buna benzer ifadelerin, mezheplerin birbirlerini itham etmeleri için ortaya atılmış olmaları kuvvetle muhtemeldir.", demektedir. Bkz: Yazıcıoğlu, Maturidî ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti, 40.

28 Emevî Devleti, 133 H/750 M. de yıkıldı. İmam-ı Malik, 179 H/795 M. de öldü.

Sahabe Döneminde de kader konusunda zaman zaman tartışmaların yapıldığı bildirilmektedir. Bu devirde yapılan tartışmalardan birkaç örnek vererek, konuyu biraz daha açmak faydalı olacaktır. Şam tarafını ziyarete giden Halife Ömer, Şam'da veba salgını olduğunu haber alınca, şehre girmekten vazgeçerek, buradan uzaklaşılması gerektiğini bildirir. Bunun üzerine Şam tarafında bulunan ordunun komutanı Ebu Ubeyde, kaderi gerekçe göstererek, Hz. Ömer'in uzaklaşma önerisini eleştirir[29]. Hatta, Hz. Ömer'e, "Allah'ın kaderinden mi kaçıyorsun? diye sorar. Onun bu itirazına Halife: "Evet Allah'ın kaderinden Allah'ın kaderine kaçıyorum"[30] karşılığını verir. Görülüyor ki, Hz. Ömer'in kader anlayışı ile Ebu Ubeyde'nin kader anlayışı çok farklıdır. Ebu Ubeyde'ye göre, her şey Allah tarafından ezelde tesbit edilip, programlandığı için kaderden kaçmak mümkün değildir. Hz. Ömer'e göre ise, ezelde tesbit edilenler imkânlar olduğu için veba hastalığı olan yere girenin, bu hastalığa yakalanması da Allah'ın kaderi, bu hastalığın olduğu yere girmeyerek ondan kaçanın kurtulması da Allah'ın kaderidir[31]. Nitekim, Ebu Ubeyde ve Yezid b. Ebi Süfyan gibi, birçok ileri gelen Sahabe veba hastalığından öldü[32]. Vebadan kaçan Hz. Ömer ise yaşamını sürdürdü. Müslümanlardan bi grup tarafından muhasara edilen Halife Osman, hilâfetten ayrılmasını isteyenlere karşı, kaderi gerekçe gösterekrek, isteklerini reddetmişti. Ancak, aynı gerekçe ile isyancıların halifeyi taşa tutmalarından sonra, Hz. Osman'ın, onların kaderi gerekçe göstermelerini kabul etmediğini görmekteyiz[33].

Hz. Ali'nin kader konusundaki düşüncesi daha açıktır. O Allah'ın emir ve nehiylerinin konusu olan fiillerde, Allah tarafından önce-

29 İbnu'l-Kesîr, el-Bidâye, 7/78.

30 İbn Sa'd, Tabakat, 3/283. İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, 2/392. Hz. Ömer'in cevabını destekleyen bir görüşü, Tirmizî hadis olarak nakletmiştir. "Adamın biri Hz. Peygamber'e gelerek, ey Allah'ın Elçisi, temiz bir ilaçla tedavi olma ve korunma hakkında bize haber ver. Bu, Allah'ın kaderinden bir şeyi geri çevirir mi? diye sorudu. Hz. Peygamber (S.A.V.) buna, tedavi olman da Allah'ın kaderindendir, cevabını verdi." Bkz: Tirmizî, 4/453.

31 Hz. Ömer'in Ebu Ubeyde'ye yönelttiği şu eleştiri, bu değerlendirmeyi teyit etmektedir. "Baksana, senin deven olsa da bir tarafı kurak, bir tarafı sulak bir vadiye inse, sulak yerde otlatırsan Allah'ın kaderi ile otlatmış olmuyor musun? ya da kurak yerde otlatırsan Allah'ın kaderi ile otlatmış olmaz mısın? Bkz: İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, 2/392. Hz. Ömer'in kader anlayışını, Muhammed İkbal'de açıkca görüyoruz. İkbal'e göre, "kader, bir şeyin kendi içinde varolan güç, onun yaratılışının derinliklerinde saklı bulunan ve gerçekleştirilebilecek olan imkânlardır." Bkz: Aydın, İkbal'in Felsefesinde İnsan, İ. F. Der. Cilt-29, Sh: 91

32 İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, 2/392.

33 Belâzurî, Ensâb, 5/76. İbn Sa'd, Tabakat, 3/332. Taberî, Tarih, 3/406. İbn Murtaza, Tabakutu Mu'tezile, 11.

den belirlenmiş bir hususun olamayacağını, aksi halde, Allah'ın kitap göndermesinin, peygamber göndermesinin, emretmesinin, nehyetmesinin bir anlamı kalmayacağını bildirmiştir[34]. Ayrıca, kaderin ancak insanın sorumlu olmadığı konularda olacağını açıklayarak, kader kavramı ile insan sorumluluğu arasındaki ilişkiye de dikkat çekmiştir[35]. İnsanın sorumlu olduğu hususlarda ise "kader, iyi işi yapmak, kötü işi yapmamakta insanı serbest bırakmaktır."[36] Yani., kader insanın neticesinden lehde ve aleyhde sorumlu olduğu fiillerinde hür olması ve istediğini yapabilmesidir. Hz. Hasan da irade hürriyeti ile sevab ve günah arasında bağ kurmuş ve insan fiillerinde önceden tesbite karşı çıkmıştı[37]. Ona göre, ön tesbit irade hürriyettini ve dolayısıyla insan sorumluluğunu ortadan kaldırmaktadır.

Halife Ali'ye karşı, kendine has metodlarla yürüttüğü mücadeleyi kazanan Muaviye, Hicretin 41. yılında Emevî Devlet'ni kurdu[38]. Emevi Yönetimi, kuruluşundaki gayri meşruluğun sıkıntısını, kader kavramının arkasına sığınarak gidermeğe çalışmış ve kaderci düşüncenin gelişmesi için elinden geleni yapmıştır. Çünkü onlar, kaderciliği siyâsi geleceklerinin garantisi olarak görüyorlardı. Kaderci düşüncenin gelişip yayılması için ilk adımlar, bizzat devletin kurucusu Muaviye tarafından atılmıştı[39]. Muaviye'nin, Halife Ali'ye karşı isyanının, savaşının tutarlı dinî ve siyâsî gerekçesi yoktu. Onun tek sığınağı kader kavramı kalmıştı. Bu kavram öyle bir sığınaktır ki, ona hem zalim, hem de mazlum beraber sığınabilirler. Bir yandan zalimin zulmünün sebebi, diğer yandan mazlumun acizliğinin gerekçesi olabilmektedir.

Emevî Devletinin yöneticilerine karşı gelmek, kadere dolayısıyla Allah'a karşı gelmek olduğundan, karşı gelenin öldürülmesi helal olmaktadır[40]. Muaviye'nin oğlu Yezid halka şöyle seslenmişti: Ey insanlar, sizin uğraşmanıza gerek yoktur. "Allah bir işi beğenmediği zaman onu değiştirir..."[41] Allah bizi değiştirmediğine göre, Allah'ın istediğine karşı çıkmaya sizin hakkınız olamaz. Size düşen itaat etmek, Allah'ın iradesi-

---

34 Radiy. Nehcu'l-Belaga, 3/153. İbn Murtaza, Tabakat, 9-10.
35 İbn Abdi Rabbihi, Ikdu'l-Ferîd, 2/379.
36 Sübhanî, el-Kaza ve'l-Kader, 74. Bkz: Tegabûn-2. İnsan-3, Şems-8. 9, 10.
37 İbn Murtaza, Tabakat, 15. Beyâzî, İşarâtu'l-Meram, 71
38 Ya'kubî, Tarih-i Ya'kub, 2/192. İbnu'l-Es r, el-Kâmil, 3/203. İbnu'l-Kesîr, Muhtasar,
39 Abdülhamit, İslâmda İtikadî Mezhepler, 284
40 İbn Abdi Rabbihi, Ikdu'l-Ferîd, 4/117-118. Watt, İslamic Political Thought, 33.
41 İbn Kuteybe, Uyûnu'l-Ahbar, 2/239.

ne rıza göstermektir[42]. Emevî Halifeleri, sadece Allah'ın ezelde yazdığı yazıyı, yani, "Allah'ın kaderini infaz" ettiklerini belirtiyorlardı[43].

Emevî yöneticilerinin kader kavramına sığınma taktikleri, müslümanlar arasında değişik tepkilerin doğmasına sebep oldu. Ma'bed b. Halid el-Cühenî, Gaylan ed-Dımeşkî ve Yunus el-Esvarî gibi düşünen âlimler, yönetimin desteklediği düşünceyi yüksek sesle eleştirerek; Emevîlerin tanımladığı kaderin olmadığını, yapılan zulmün Allah'dan değil, idarecilerden kaynaklandığını ve halkın bu zulmü ortadan kaldırabileceğini, belirttiler[44]. Nitekim bu düşünce halk arasında yayıldı. Emevî yöneticileri, başta yukarıda zikredilen âlimler olmak üzere, kendileri gibi kaderi anlamayanların ileri gelenlerini katlettiler[45]. Kaderci düşünceyi kabul etmeyenler, olaylarda insan sorumluluğunu benimsediklerinden, siyâsi idare için tehlike teşkil ediyorlardı. Çünkü "Kader Doktrini" politikayla yakından ilgiliydi[46].

Hasan el-Basrî de kader konusunda Emevîlerin destekledikleri düşünceye karşı çıkmıştı. Fakat kendi düşüncesini açıkca ortaya koymamıştı[47]. Şehristanî, Hasan Basrî'nin kader hususundaki görüşlerinin, kaderi kabul etmeyenlere benzediğini, bildirmektedir[48].

Emevî Halifelerinin istediği şekilde kader kavramını yorumlayan Ca'd b. Dirhem, Cehm b. Safvan gibi yazarlar da vardı. Bunlara göre, "bütün fiillerde cebir olduğu gibi, müfâkat ve ceza da cebirdir."[49] Bu düşünceyi savunan ekole Cebriye Mezhebi, denmektedir. Bu mezhebe göre, hiçbir şeyden kaçınma imkânı yoktur. "Ne kadar çalışılırsa çalışılsın meydana gelecek bir şey önlenemeyeceği gibi, meydana gelmeyecek

42 Watt, İslamic Political Thought, 38, Krş: Tritton, İslâm Kelâmı, 58.

43 Atay, Ehl-i Sünnet ve Şia, 165.

44 Makrizî, Hitat, 2/356. İsferayinî, et - Tabsir, 13. Şehirstani, el-Milel, 1/267. Watt, Free Will, 47. Krş.: Müslim, 1/36-37. Ebu Davud, 5/70. Tırmizî, 5/6.

45 Makrızî, Hitat, 2/356. İbn Murtaza, Tabakat, 27-28.

46 Watt, Free Will, 48.

47 İbn Abdi Rabbihi, Ikdu'l-Ferîd, 2/377. Makrizî, Hitat, 2/356. İbn Murtaza, Tabakat, 121.Krş: Tritton, İslâm Kelâmı, 61. Bir düşünceye karşı çıkmak yetmez. Alternatinifini de ortaya koymak gerekir. Hasan Basri, kader konusunda Emevîlerin yalan söylediklerini bildirmiş, fakat doğrunun ne olduğunu, kaderin nasıl anlaşılması gerektiğini açıkça ortaya koymamıştı. Belki de görüşünü, öldürülmekten korktuğu için net olarak belirtmemiştir. Bkz.: Hasan Basrî, Kader Hakkında Halife Abdulmelik b. Mervan'a Mektup. A.Ü.İ.F. Der. C. 3/111-IV,

48 Şehristanî, el-Milel, 1/66

49 Şehristanî, el-Milel, 1/136. İbn Hanbel, er-Red ala Zanadika, 29. Darimî,er-Red, 11 İbn Nedim, el-Fihrist, 338. Curabî. Tarihu'l-Fıark, 290. Krş: İbn Abdi Rabbihi, Ikdu'l-Ferîd, 2/383.

olan bir şey de meydana getirilemez."[50] Cebriye'den Hüseyin b. Muhammed en-Neccar: "Allah; kulun hayır, şer, güzel ve çirkin amellerini yaratandır. Kul da o amelleri kesbeder",[51] fikrini ileri sürerek, mezhebinin görüşlerini biraz yumuşatmıştır. Cebrî düşüncenin, zamanla diğer mezheplere de sirayet ettiği görülmüştür. Bu düşünce şekline göre, olayları izah etmek çok kolaydır. Sahabe arasında siyâsi çıkar çekişmelerinden doğan tatsız olaylar dahi, Allah'ın ezeldeki yazgısının yerine gelmesi olarak açıklanmıştır[52]. Bundan dolayı da, onların hatalarının araştırılmaması istenmektedir[53]. Zira, onların bir kusuru yoktur. Allah'ın, ezelde takdir ettiği kaderi yerine getirmişlerdir.

İslâm Ümmetinin en büyük şanssızlığı, hadislerin toplanarak kayda geçirilmediği bir dönemde, meşru yönetimi isyan sonucu devirerek kurulmuş bir yönetimin, kaderci düşünceyi desteklemesi olsa gerektir. Hadis külliyatının kaderci karaktere bürünmesinin arkasında bu olgu yatmaktadır. Düşünen müslüman, Peygamberi ile karşı karşıya getirilmiştir. Hadiscilerimiz ise nakledilenleri değil, nakledenleri araştırmakla meşgul olmuşlardır. İslâm kültürünün teşekkül devrinde meşruluk

50 İsmail Fennî, Lugatce-i Felsefe, 270

51 Şehristanî, el-Milel, I /139. Bu görüşün sonradan Ehl-i Sünnet tarafından da benimsendiği görülmektedir. Cebriyenin ya da Kaderi kabul etmeyenlerin görüşlerini ifrat ve tefrit olarak belritenler, kulun fiilini Allah ile kulun beraber yaptığını ileri sürdüler ki, bunu savunma imkânımız olmasa gerektir. Allah'ın insanı iyiyi ve köyütü yapacak şekilde yaratması başka şey, insanın fiillerini yaratması başka şeydir. Çünkü, insanın fiillerinden insan sorumludur. Bundan dolayı fiiller kula aittir.

52 İbn A'rabî, el-Avasım, 142. Ahmet Cevdet, Peygamberlerin Kıssaları, I /454.

53 İbn Arabî, el-Avasım, 252. Bu zihniyete, her zaman ve her yerde raslamak mümkündür. 1990 Yılı Hacc Mevsiminde Mekke'de Mina tünelinde, yöneticilerin gerekli tedbirleri almamalarından dolayı binlerce hacının ölmesini Suudî Arabistan Kralı Fahd, kader kavramına sığınarak açıkladı. Kader kavramını keyfî olarak yorumlamıştır. Müslüman toplumlarda, genel de, bu çeşit kaderci zihniyet devam etmektedir. Ümmetin en önemli problemlerinden birisi de bu düşünüş biçimidir; insanın bilgisizliğinden ve beceriksizliğinden doğan hadiseleri, kadere bağlama kafasıdır. Olaylarda insan sorumluluğunu kabullenmeyen bir yönetim, olayları yönlendirmek için olayların önünden gidebilir mi? Burada, Kralın anlayışına karşı alternatif olarak ileri sürülen ve fakat mahiyeti aynı olan bir başka görüşe de işaret etmek gerekmektedir. "Takdirden önce tedbir gerekir", ifadesidir.

Bu düşünülmeden söylenmiş bir söz olsa gerektir. Takdiri yapanın Allah, tedbiri alacak olanın ise kul olduğu dikkate alınamamış, kulun Allah'ın takdirini bozabileceği ima edilmiştir. Halbuki Allah'ın takdir ettiği hususda, kulun tedbir almasına imkân yoktur. Allah'ın gücüne kulun gücü alternatif kabul edilemez. İnsanı yapıp -yapmadığından dolayı kınıyabildiğimiz işde takdir sözkonusu değildir. Başka bir ifade ile takdir, o olayın insan tarafından belirlenmesidir. İnsan cinsi için ölüm takdir edilmiştir. İnsana dünyada verilen belli bir süre vardır. Bu süre dolmadan insan, kendi hatası veya başkalarının kusuru sebebiyle ölebilir. İnsan sürenin kısaltılmasından dolayı sorumludur.

sıkıntısı çeken siyâsi yapının, İslâm Ümmetinin geleceğini de ipotek altına alması bu hadiscilerin sayesinde gerçekleşmiştir. Bugün müslümanlar hadis problemi ile de karşı karşıyadırlar. Müslümanın dünya görüşünün ortaya konması için tek ölçü olması gerken Kur'an'ı Kerim'in karşısına, hadis yedek bir ölçü olarak çıkarılmış, hatta Onun gibi bir ölçü olduğu dahi ileri sürülebilmiştir[54]. Böylece, Kur'an ölçülerden biri durumuna düşürülmüştür. Ölçüler çoğalınca, İslâmın hayata intibak esnekliği kaybolmuş ve hayata alternatif bir dünya görüşü halini almıştır.

Kur'an'ın muhatabı insan aklıdır. Bundan dolayı insandan düşünmesini istemektedir[55]. Fakat müslümanlarda düşünce öcü haline getirilmiştir. Kur'anın anlaşılmasında kültür seviyesi de önemlidir. Herkes kültürü nisbetinde ondan istifade edebilir. Onu şartsız okumak, yararlanma imkânını artırmaktadır. Ancak, genelde müslümanlar, Kur'an'ın ne dediğinden ziyade , kendi düşüncelerini doğrulamak için Kur'an'dan delilller aramışlar, neticede her birinin dayanağı Kur'an olduğu iddia edilen birbirine zıt görüşler ortaya çıkmıştır. Meselâ, kaderciliği savunanlar da, insanın sorumlu olduğu fiillerinde ezeli tesbitin olmadığını belirtenler de, bunların arasında uzlaşmacı bir tavır takınanlar da görüşlerinin doğruluğunu ortaya koymak için, Kur'an'ın Âyetlerini delil getirmişlerdir. Kur'an'ı bir bütün olarak ele almayı düşünmemişlerdir. Hatta, bir konuda Âyetlerin azlığına ve çokluğuna göre, çoğunluğun telkin ettiğini sandığı anlamdan yana tavır aldıklarını ileri sürenler dahi vardır[56].

Kur'an'ın Âyetlerini; hiçbir insanın kendi arzusuna göre anlamaya hakkı ve yetkisi yoktur. Her insanın, Kur'an'ın muhatabı olması keyfiyeti, insana Onun Âyetlerini istediği doğrultuda yorumlama yetkisi vermemektedir. O halde, insan Kur'an Âyetlerini nasıl anlayacaktır? Bu konuda ölçüleri neler olmalıdır? Kur'an'ın bir âyetini anlamak için; A–Âyet Çerçevesini, B–Siyâk–Sibak Çerçevesini, C–Kur'an'ın Bütünlüğü Çerçevesini,[57] D–Kâinattaki Fizikî ve Sosyal Kanunlar Çerçevesini,[58] E–Aklı Selîm Çerçevesini[59] gözönünde bulundurmamız gerek-

---

54 Ebu Davud, 5/10. İbn Hanbel, Müsned, 4/131.

55 En'am-51. Yusuf-2. İbrahim-52. Kehf-54. Taha-113. Zümer-27. Sa'd-29. Zuhruf-3.. gibi.

56 Mustafa Sabri, İnsan ve Kader, 169. Krş: Tritton, İslâm Kelâmı, 57.

57 Albayrak, Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri, 36-51.

58 Kur'an, kâinatta varolan nizamı, Allah'ın Âyeti kabul etmektedir. Bkz: Âl-i İmran-190. Rûm—22 ve 24. Yâsîn-33-40. Enbiya-22. Casiyye- 3,5,13. Fussilet-53,. Mülk-3.

59 Kur'an, insana düşünmesini emrettiğine göre, Onda insan aklına aykırı bir hususun olması imkânsızdır. Kur'an'da aklı kullanmamak büyük suçtur. Bkz: Enfal-22 Nisâ-82. Zuhruf-2. Sa'd-29. Muhammed-24,. Hacc-46 ... gibi.

mektedir. Yani, bir âyeti anlamak için bu beş esasa dikkat edilmelidir. Anladığımız mânânın, bunlardan hiçbirine aykırı olamayacağını bilmemiz lazımdır. Burada bir noktaya da işaret etmek gerekmektedir. Akla aykırı olmak ile aklı aşmak farklı şeylerdir. Aklı aşan şeylerin akla aykırılığından sözetmek mümkün değildir. Kur'an'da akla aykırı bir şey olmamasına rağmen, aklı aşan hususlar bulunmaktadır. Bu gün için aklı aşan hususların, gelecekte izah edilmesi de mümkündür. İnsanoğlunun bilgisi arttıkça, Kur'an'ı anlama seviyesi de yükselecektir. Kur'an Âyetlerini, yukarıda belirttiğimiz beş ilkeye dikkat ederek kavramaya çalışırsak; "herkese göre Kur'anî doğrular yerine, Kur'an'ın kendi doğrularını"[60] ortaya koyma imkânını elde edebiliriz. Bu düşünce doğrultusunda kader problemine Kur'anın yaklaşım tarzını tetkik etmeye çalışacağız.

Kader kelimesi, Kur'an'da: ölçme, güc yetirme, kudret, ölçerek takdir ederek tayin, rızkı daraltma, Allah'ın irade ettiği külli hüküm ve önceden ölçüp-biçip hüküm verme mânâlarında kullanılmıştır[61]. Bu kelimeye bu anlamların dışında; her şeyin olduğu gibi kılınması, kaza ve hüküm mânaları yüklenmiştir[62]. Son iki anlamın Kur'an'da kullanılmamış olması, kelimenin bu iki anlamı sonradan kazanmış olabileceğini düşündürmektedir[63]. Kader kelimesinin yerine kaza kelimesi de kullanılmaktadır.. Kaza kelimesi de Kur'an'da on anlamda kullanılmıştır[64]. Istılahda; "Kaza; Allah'ın ezelde bütün eşyanın gelecekte ne şekilde olacağını bilmesi, Kader ise, bu eşyanın Allah'ın ezeldeki eşya ile ilgili ilmine uygun olarak icad edilmesidir."[65]

60 Albayrak, Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri, 71.

61 Kader kelimesinin, "ölçme" anlamında; Müddesir-18, 19, 20. İnsan-16. Kamer-49. Talak-3. Zuhuruf-11. Yasin-39. Sebe-18. Ankebût-62. Zümer-52. Fussilet-12. Rûm-37. En'am -91. Yunus-5. Ra'd-18. Hicr-19, 21. Mü'minûn-18. âyetlerin de, "Güc yetirme"; anlamında; Beled-5. Mürselat-23. Hadîd-29. Fetih-21. Zümer-67 ve Maide-34 âyetlerinde, "Kudret" mânasında; En'am-96. Âyetinde, "Ölçerek, takdir ederek tayin" anlamına; Abese-19, Kamer 12. A'lâ-3. Fecr-16. Furkan-2 ve Hacc-74 âyetlerinde, "Rızkı daraltma" mânâsına; Ra'd-26. İsrâ-30. Kasas-82. Talak-7. Şûra-12, 27. Sebe-36, 39. âyetlerinde, "Allah'ın irade ettiği küllî hüküm" anlamına; Ahzab-38 Âyetinde ve "Önceden ölçüp-biçip hüküm verme" mânasına da Vakıa-60 Âyetinde kullanıldığını görüyoruz.

62 Bu anlamlara sözlüklerde ve diğer kitaplarda ıaslanılmaktadır. Bkz.: İbn Manzûr, Lisanu'l-Arab, 5/74 Nesefî, Tabsıra, Vr. 219B.

63 Kader kelimesi için, bkz: İbn Mânzûr, Lisan, 5/74-80. İbn Faris, Mekayisu'l-Luga, 5/62. Ragıp İsfehanî, el-Müfredat, 394-396. Macdonald, Kader, İ.A. 6/42.

64 Subhanî, el-Kaza ve'l-Kader, 52. Butî, Kübra'l-Yakıniyat, 160.

65 Butî, Kübra'l-Yakıniyat, 160. Taftazanî, Kelâm İlminin Belli Başlı Meseleleri, 160. Kaza ve Kader kelimelerinin ıstılahî anlamda kullanımları ile ilgili olarak, geniş bilgi için bkz: Beyâzî, İşaratu'l-Meram, 264-310.

Kur'an'ın birçok âyetinde geçen kader kelimesi ve bu kelimenin müştaklarının mihverini, "bir ölçü dahilinde tayin etmek, her şeyi bir ölçü ve nizama göre tanzim"[66] etmek teşkil etmektedir. Kader kelimesinin geçtiği âyetlerden hiçbiri, insanın sorumlu olduğu fiillerinin, alın yazısı mânâsında, ortaya çıkmasından önce takdir edildiği anlamını taşımamaktadır. Kader konusunda yapılan tartışma, Allah'ın kâinatı belli bir düzen dahilinde yaratmasında değil, işlediği fiillerinden lehde veya aleyhde sorumlu olan insanın, bu yaptıklarının Allah tarafından ezelde tayin ve tesbit edilip – edilmediğinde yoğunlaşmaktadır. Eğer kader, "bu kâinattaki ilâhî kanunlardır"[67] şeklinde anlaşılsaydı, bu hususda hiçbir tartışma olmayabilirdi. Kâinattaki düzenlemeyi insan fiillerine de teşmil edince, insan hürriyetinin anlamı kalmamaktdadır. Halbuki, insanı hür bir varlık olarak yaratan Allah'dır. Hürriyet, hem iyiliğin hem de kötülüğün kaynağıdır. Kötülük yapma imkânı olmayanın iyilik yapmasından bahsetmek abes olur. Çünkü, bu durumda iyilik mecburi istikamettir. Seçeneği yoktur. Kader problemine çözüm bulmak için, Allah'ın ilminden değil, insan sorumluluğundan ve dolayısıyla insan hürriyetinden hareket etmek zorundayız. Bu konuda hareket noktamız sorunun çözümünde bize yardımcı olacaktır. Önceden tesbit, irade konusu olmayan ve insanın sorumlu olmadığı alanlarda olabilir. İnsana bırakılan alanlarda ise kaderi, insanın davranışları belirlemektedir. Yani, insanın sorumlu olduğu hususlarda kaderi insan çizmektedir. Kur'an bu duruma işaretle, "...Bir millet kendini bozmadıkca Allah onların durumunu değiştirmez..."[68] "İnsan ancak çalıştığına erişir."[69] buyurmaktadır.

Kader konusunda, "insanın iradesini ilgilendiren nokta ile tabiî ve kevnî hadiseleri ilgilendiren ciheti birbirinden ayırmak lazımdır."[70] İnsanın dışındaki varlıkların mukadderatlarının tayin ve tesbitinde, sorumlulukları olmadıklarından dolayı, bir sakınca yoktur. Ancak, in-

66 Atay, Kur'an'a Göre İmân Esasları, 90. Kader konusunda, müslümanların düşüncelerini belirleyen asıl faktör, müslümanların düştükleri hataları değerlendirmemekten doğan mazeret üretme gayretleri olsa gerektir. İslamî bakımdan hiçbir değeri olmadığını sandığımız Kur'-anın mahluk olup-olmaması meselesi dahi takdirle irtibatlandırılmış olması bunu göstermektedir. Bkz.: Buhari, Halku'l-Ef'ali'l-İbad, 7-25. Watt, İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, 224. Kur'anın ortaya koyduğu kader anlayışı ile, Hz. Peygamberden sonra ortaya çıkan ve değişşik görüşler neticesinde ıstılahî bir anlam kazanan kader ile pek ilgisi yoktur. (Bkz: Atay, Kur'an'a Göre İman Esasları, 90.

67 Subhanî, el-Kaza ve'l-Kader, 63.

68 Ra'd-11. Krş: Enfal-53.

69 Necm-39.

70 Atay, Kur'an'a Göre İmân Esasları, 95.

san sorumlu bir varlıktır. Kur'an bunu şöyle açıklamaktadır: "Doğrusu Biz, sorumluluğu göklere, yere, dağlara sunmuşuzdur da onlar bunu yüklenmekten çekinmişler ve ondan korkup titremişlerdir. Pek zalim ve çok cahil olan insan ise onu yüklenmiştir."[71] O halde, sorumlu olması cihetiyle diğer varlıklardan ayrılan insanın, sorumluluğu oranında hürriyetinin olması, sınırları Allah tarafından çizilmiş sahada insanın kendi kaderini kendinin belirlediği ortaya çıkmaktadır. İnsan kendi kaderini belirlerken Allah, ona yol göstererek yardımcı olmak için, peygamber ve kitap görderınektedir. Yani, insanın özgür iradesi olduğu için, Allah kuluna teklifte bulunmaktadır İradenin mecburiyeti demek, irade yoktur demektir. Çünkü mecburiyetin olduğu yerde iradeden sözedilemez. Buna göre, inasanın kaderi, iyiliği veya kotülüğü yapacak şekilde yaratılmış olmasıdır[72]. Bu hususu vurgulayan İkbal: "Allah, hür iradeli insanı yaratmakla, bazı konularda iradesine sınır koymuştur.,"[73] demektedir.

Zemahşerî, Furkan Süresinin ikinci âyetinin yorumunda Allah'ın takdiri konusunda,"... gördüğün gibi, Allah insanı takdir ettiği bu düzgün şekilde yarattı. Yaratılmasını takdir edip de yarattığı her şeyi farklı olarak yaratmadı."[74] Bu görüşe göre, takdir insanın sorumlu olmadığı alanları kapsamaktadır. İnsanın sorumlu olduğu fiillerinde ise birey, en az iki seçenekten birini tercih edebilecek şekilde hür bırakılmıştır[75].

Kader kelimesi ve müştakları geçmediği halde, kaderci görüşü benimseyenlerin insanın irade hürriyetini kaldırdığını anladıkları âyetler de bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi; "Âlemlerin Rabbı Allah dilemedikçe sizler bir şey dileyemezsiniz,"[76] Bu âyet, Onlara göre, insan iradesinde cebrin olduğunu ortaya koymaktadır[77]. İradedeki cebir ile fiildeki cebir arasında pek fark olmadığından, iradede cebrin olduğunu ileri sürenlere de"Cebriyeci" demekte bir sakınca olmasa gerektir. Eş'arî: "kullar fiillerinde, hür, ihtiyarlarında (seçimlerinde) mecburdurlar"[78] görüşündedir. Bazı yazarlara göre, "İrade ve seçimdeki

71 Ahzâb-72.

72 Bkz: Tegabûn-2. İnsan-3. Şems-8.,9, 10. Yazır, Hak Dini, 7/4655.

73 İkbal, İslâm Düşüncesinin Yeniden Doğuşu, 112. Aydın, İkbal'in Felsefesinde İnsan, A.Ü.İ.F. Der. C. XXIX, 90.

74 Zemahşerî, Keşşâf, 4/139.

75 Butî, Kübra'l-Yakıniyat, 156.

76 Tekvîr-29. İnsan-30. Krş: En'am-107, 111, 137. Saffat-96. Kasas-68. Kehf-23, 24. Enfal-17.

77 Mustafa Sabri, İnsan ve Kader, 104-136. Taftazanî, Kelâm İlminin B.B.M., 158-162

78 Kütahyavî, Mebahis, 11. Krş: Eş'arî, Kitabu'l-Lum'a, 53.

mecburiyet, fiillerde de mecburiyeti gerektirir."[79] Bundan dolayı Eş'arî'nin, "katıksız cebrî" olduğu belirtilmiştir[80]. Gerçekten, sözkonusu âyetten insan iradesini selbeden, yani, ortadan kaldıran bir anlam çıkarılabilir mi? Meşiet ile irade aynı mânâları taşıyan iki kelimedirler[81]. Bu âyeti, Allah'ın "sizin dilemenizi dilemesi, iradenizi irade etmesi ile diliyorsunuz"[82] şeklinde anlamak lazımdır. Eğer, Allah insana dileme imkânını vermeseydi, insanın dileme hürriyeti olmazdı. Size verilen bu irade, Allah'ın size verdiği bir lutfudur. Aksi halde, bir irade hürriyetinden sözedilemezdi[83]. Âyetin sibakını da dikkate alırsak, bu anlamın doğruluğu ortaya çıkmaktadır; "Ey insanlar nereye gidiyorsunuz? Kur'an, ancak aranızdan doğru yola girmeyi dileyene ve âlemlere bir öğüttür, Âlemlerin Rabbı olan Allah dilemedikçe, sizler bir şey dileyemezsiniz."[84] Yukarıda da belirttiğimiz gibi, burada ifade edilen husus, insana dileme hürriyetinin Allah tarafından verilmiş olmasıdır.

Kur'an'ın bir konudaki görüşünü ortaya koymak için, o konu ile ilgili tüm âyetleri dikkate almak lazımdır. Kur'an'da "şae" ve müştaklarının geçtiği birçok âyeti celîle bulunmaktadır. Allah'ın dilemesine, cebrî anlam yükleyen müşriklerin gerekçelerini Allah kabul etmemiştir. Onların kabul edilmeyen gerekçelerinin, bazı müslüman yazarlarca benimsenmesi, din açısından hayret uyandıracak bir tavır olsa gerektir. Allah, puta tapanların, "Allah dileseydi babalarımız ve biz puta tapmaz ve hiçbir şeyi haram kılmazdık..." demelerini, "...siz ancak zanna uyuyorsunuz ve sadece tahminde bulunuyorsunuz..."[85] buyurarak reddetmiştir. Bir sonraki âyette de; "...O dileseydi, hepinizi doğru yola eriştirirdi,"[86] buyurmaktadır. Yunus Suresindeki bir âyette, Allah'ın dilemesinin hangi anlama geldiği açıkca ifade edilmektedir. "Ey Muhammed, Rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi inanırdı, öyle iken insanları inanmaya sen mi zorlayacaksın?"[87] Allah, insanları

79 Kütahyavî, Mebahis, 11.

80 Kütahyavî, Mebahis, 11. Nesefî'nin, irade konusundaki tutumundan dolayı Eş'arî'yi, Ehl-i Sünnet dışında saydığı belirtilmiştir. Bkz: Yazıcıoğlu, Maturidî ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti, 67.

81 Ragıp İsfehanî, Müfredat, 271. Nesefî, Tabsıra, Vr. 213 B. Beyazî, İşaratu'l-Meram, 151.

82 Yazır, Hak Dini, 8/5626. Ayrıca, bkz: Maturidî, Tevhîd, 291.

83 Ahmed, el-Kaza ve 'l-kader, 24. Krş: Kütahyavî, Mebahis, 19.

84 Tekvîr-26-29. Bkz.: Ragıp İsfehanî, Müfredat, 282.

85 En'am-148. Bkz. Nahl-35. Zuhruf-20.

86 En'am-149. Nahl-93. Şûra-8.

87 Yunus-99. Hûd-118.

zorlamadığına göre, yani, onlara hürriyet verdiğine göre, insanları zorlamaya hakkın yoktur. "... Dileyen inansın, dileyen inkâr etsin."[88] Görülüyor ki, bu âyetler insana dileme hürriyetinin verildiğini ortaya koymaktadır.

İnsan yaratılmadan önce, insan fiillerinin takdir edildiğine delil olarak gösterilen diğer bir âyeti celîle de Hadîd Sûresinin yirmiikinci âyetidir. Bu âyette şöyle buyrulmaktadır; "Yeryüzüne ve sizin başınıza gelen bir musîbet yoktur ki, biz onu yaratmadan önce o, kitabda bulunmasın. Doğrusu bu Allah'a kolaydır." Burada "kitab"dan anlaşılması gereken mânâ nedir? Bir başka âyette "...Yerin karanlıkları içindeki tek bir tane, yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitabdadır."[89] Yaş ve kuru her şeyin bir kitabda olması, onların varlıkları değil, varlık alanında tabi olacakları kanunlar, kurallar olsa gerektir. Kitab kelimesi bu anlamda başka âyetlerde de kullanılmıştır[90]. Hadîd Sûresindeki âyeti Zemâhşerî, musîbetleri yaratmadan önce, hangi durumlarda insanların başına musîbet geleceğini tesbit etmişizdir, anlamında olduğunu belirtmiştir[91]. Diğer bir âyette: "Başınıza gelen herhangi bir musîbet ellerinizle, işlediklerinizden ötürüdür..."[92] Bu âyete göre, insanın başına gelen musîbetten, insanın sorumlu olduğu ortaya çıkmaktadır. Eğer, insanın başına gelen musîbet önceden takdir edildiyse, bunda insanın sorumlu olmasının bir mânâsı olamaz. Ya da cebrî görüşü benimseyen bir kimsenin ileri sürdüğü gibi, "bunu böyle Allah yapıyor, fakat bir şey diyemiyoruz"[93] şeklinde düşünmemiz gerekir ki, bu da insanın robot olduğunu kabul etmek demektir.

İnsanın başına iyi veya kötü bir şeyin gelebilmesi, önceden tesbit edilen kurallara göredir. Yani, Allah (c.c.) musibetleri yaratmadan, bunları insanlara verirken, hangi esaslara göre vereceğini belirlemiştir. İnsanın başına kendi fiili neticesi felaket gelebildiği gibi, kendi kusuru olmadığı halde de musîbet gelebilir. Hatta, Kur'an, Allah'ın denemek için dahi çeşitli musîbetler verdiğini bildirmektedir[94]. Buraya kadar yaptığımız açıklamalardan; her şeyin ölçüsünün, kanununun ve nizamının

88 Kehf-29. Krş: Bakara-256.
89 En'am-59.
90 En'am-38. Hûd-6. Ra'd-39. Hicr-4. Neml-75. Sebe - 3. Fatır-11. Krş: Enfal-68. Nisa-66, 77. Bakara-178, 216, 246. Bkz.: Fazlur Rahman, Ana Konularıyla Kur'an, 147.
91 Zemâhşerî, Keşşâf, 6/85.
92 Şûra-30. Krş: Nisa-62.
93 İbn Abdi Rabbihi, Ikdu'l-Ferîd, 2/383.
94 Bakara-155, 156.

Allah tarafından konulduğunu, bu kuralların bir kısmının insan tarafından da bilinebileceğini, bundan dolayı, hür iradeli faillerin bu kurallar çerçevesinde hareket etmeleri istenmektedir. Netice olarak, insanlar tarafından bilinebilecek hususların Allah tarafından belirlendiğini ve kanunlarının tesbit edildiğini, insanlarca bilinemeyeceklerin ise insan faaliyetleri neticesine göre kaderlerinin insan tarafından çizildiğini ifade etmek mümkündür.

Kader konusunda karşımıza çıkan önemli husus, Allah'ın ilmi meselesidir. Kâinatın nizamını ve ondaki kanunları, Allahın, önceden tesbit ettiğini ve bunlarda bir değişiklik olmadığını ve olamayacağını Kur'an bildirmektedir[95]. "...bütün tabiat, Allah'a "otomatik bir irade" ile itaat eder"[96]. Acaba insan da buna dahil midir? İrade verilerek diğer varlıklardan ayrılan insanın, sorumlu olması hasebiyle de başka varlıklardan ayrıldığı bilinmektedir. Tartışma, önceden tesbit edilenlerin içine, iradeli ve sorumlu varlık olan insanın fillerinin girip-girmeyeceği meselesidir. Başka bir ifade ile, kâinattaki nizamın, insanın iradesine ve fiilerine teşmil edilip - edilemeyeceğidir. İnsanın sorumlu bir varlık olduğu inkâr edilmeden, bu düzenlemenin insan fiillerine teşmil edilmesi mümkün değildir. İnsanın sorumlu bir varlık olduğu veri olduğuna göre Allah'ın yasası, insan cinsi için ezelde çizdiği sınırlar içinde ferdin hür olmasıdır. Bu anlamda, insan için yalnız Allah'ın çizdiği kaderden değil, kendisinin, ailesinin, milletinin ve diğer milletlerin çizdiği kaderlerden de bahsetmek mümkündür. Ancak, insanlar tarafından çizilen kaderleri, insanın aklını kullanarak değiştirmesi de sözkonusudur. İnsanlar tarafından çizilen kaderlerin, çeşitli sebeplerden dolayı, Allah'a yüklenmesi, kader kavramının keyfi olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır.

İnsana irade veren ve onu hür kılan Allah'dır[97]. Allah, hür iradeli insanı yaratmakla, kendi iradesini, insan davranışları konusunda kısıtlamıştır. Eğer Allah, insanı özgür kılmak için, insan davranışları hususunda, iradesini sınırlandırıyorsa; ona kendi "plân ve projelerini hazırlama imkânı vermek için bilgisini de sınırlıyor demektir."[98] Kaldı ki, Descartes da Allah'ın bilmesini ve irade etmesini bir ve aynı şey saymaktadır[99]. İnsan için sorumluluk esas ise hürriyet de esasdır. İnsan hürriyetini korumak, en azından Allah'ın ilmine zarar gelmesin endişesi

95 İsrâ-77. Ahzâb-38, 62. Fatır-43. Fetih-23.
96 Fazlır Rahman, Ana Konularıyla Kur'an, 153.
97 Öner, İnsan Hğürriyeti, 30.
98 Aydın, Din Felsefesi, 126
99 Aydın, Din Felsefesi, 118

kadar önem arzetmektedir. "İnsan hem mecbur, hem de mes'uldur. Bu iki durum arasında görülen çelişki kaderin sırrı olarak kalacaktır."[100] tarzındaki bir düşünceyi, Kur'anî esaslarla uzlaştırmak mümkün değildir[101]. İngiliz filozofu David Hume'a göre, "dinin özünü aklı düşünce ve mantıkî istidlal değil, imân oluşturur."[102] Görülüyor ki kader konusunda düşünmemeyi ve aklı devre dışı bırakmayı önerenler, probleme aynı tarzda bakmaktadırlar. Allah''ın, hem insanların düşünmelerini istemesi, hem de aklın devre dışı kalmasını istemesini izah etmek mümkün olmasa gerektir.

Allah'ın, insanın neticesinden sorumlu olduğu davranışlarını önceden bilmesi, insanın hürriyetine, bilmemesi ise Allah'ın ilmine zarar vermektedir. Allah'ın ilminin cebri gerektirmediğini ileri sürmek, problemi çözmemektedir. Hatta bazı yazarlar, cebrin Allah'ın ezelî ilminden kaynaklandığını belirtmektedirler[103]. Fikirlerimizi ortaya koyarken tutarlı olmak zorundayız. Aklın ilkelerine aykırı bir şeyin, Kur'an'a uygun bir görüş olacağını düşünemeyiz. "Sözgelişi, insanın fiilleri de dahil olmak üzere her şeyin önceden bilindiğini, kesin olarak tayin ve tesbit edildiğini öne süren bir görüşle, insanda irade hürriyetinin varlığını öne süren görüşü bir ve aynı anda savunamayız. Ortada giderilmesi gereken bir tutarsızlık bulunmaktadır."[104] Daha önce de belirttiğimiz gibi, Kur'an'ın âyetleri gibi akıl da Allah'ın âyetidir. Allah'ın âyetlerinin birbirini nakzetmesi düşünülemez. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de 275 yerde, "düşünmüyormusunuz? Akıl erdir emiyormusunuz?" diye sorulmakta; 200 yerde de bizzat "düşünme ve tefekkür" emredilmekte; 12 yerde "dolaşarak, araştırıp ibret alma" önerilmekte ve 670 yerde de ilme teşvik yapılmaktadır[105].

Bilmenin olabilmesi için fiili bir durumun olması lazımdır. Ortada fiili ve gerçek bir durum olmadığı zaman bilmenin olmaması Allah için bir eksiklik olur mu? İnsanın iyilik veya kötülük işleyecek tarzda yaratılmış olması, insan fiillerinin plânlanamayacağının kanıtı olamaz mı? Hürriyet verilerek diğer varlıklardan ayrılan insanın, neticesinden sorumlu olduğu davranışlarında da Allah'ın ilminde istisna olması düşünülemez mi? İnsan davranışları ile Allah'ın ilmi arasında ilişki kuran Mu'-

---

100 Mustafa Sabri, İnsan ve Kader, 44.
101 Bkz: Bakara-256, Kehf-29. Müzemmil-19.
102 Aydın, Din Felsefesi, 60.
103 Mustafa Sabri, İnsan ve Kader, 195.
104 Aydın, Din Felsefesi, 3
105 Fığlalı, Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri, 21.

tezile'den Muhammed b. Nu'man: "Allah, ancak takdir ve irade ettiği şeyi bilir. Takdirden önce bir şeyi bilmesi imkânsızdır. Eğer kulların fiilerini bilmiş olsaydı, onları imtihan etmesi ve denemesi imkânsız olurdu."[106] görüşünü ileri sürmüştür. Yine Mu'tezile'den Hişam b. Hakem, Bakara-143. Âl-i İmrân-140, 142. ve 167. Tevbe-16. Hadîd-25. Ankebût-3 ve 11. Muhammed-31. Cin-28 âyetlerini delil getirerek, "Allah Teâlâ hadisatın hudûsunu ancak vukuû anında bilir, zira bu âyetler Allah Tealânın bu şeyleri ancak hudusu sırasında bildiğini ifade ediyor,"[107] demiştir. Farabi ve İbn Sina gibi müslüman filozoflara göre, Allah'ın ilmi, objesini varkılan bir bilgidir. Yani, "Allah'ın bilmesi yaratması demektir"[108] Bu konuda Muhammed İkbal de; ilâhî bilgide suje-obje ilişkisi yoktur. Allah'ın bildiği şey olur. Allah'ın bilgisinin, "kendi objesini yaratan bilgi" olduğunu söylemektedir[109]. Görüldüğü gibi, beşerî bilgi ile ilâhi bilgi mahiyet itibariyle de farklıdır. "İlim, ma'luma tabidir"[110] görüşü insan bilgisi için sözkonusu iken, ilâhî bilgi için geçersizdir.

"İlim ma'luma tabidir," düşüncesi; bilginin olması için bilinecek şeyin olmasını öngörmektedir. Buna göre, objenin olmaması durumunda bilginin gerçekleşmesi mümkün değildir. "Çünkü bilinen (ma'lum), bilginin (ilmin) varlık şartıdır."[111] Bunu insan için kullanmakta bir sakınca yoktur. Bilmenin, bir fiilin meydana gelmesi için kendi başına bir sebep olmadığı bilinmektedir. "Hiçbir şey, sırf biz bildiğimiz için meydana gelmez. Tam tersine bizim bir şey hakkında bilgi sahibi olmamızın sebebi, o şeyin varolmasıdır."[112] Farabî, Descartes ve İkbal gibi filozoflara göre, "ilâhî bilgi varolmanın sebebidir."[113] "İlim, ma'luma tabidir" görüşünü İbn Sina ilâhî bilgi için tersine çevirerek, Allah'ın ilmi ma'luma değil, ma'lum Allah'ın ilmine tabidir, demiştir[114].

Kader meselesine Allah'ın ilmi açısından değil, insanın sorumluluğu cihetinden bakmalıyız. Allah yüce bir değerdir. Fakat insanın bizzat

106 Makrizî, Hıtat, 2/348. Krş: Ankebût-3. Zemâhşerî, Keşşâf, 4/240. Yazır, Hak Dini, 5/3765.

107 Yazır, Hak Dini, 2/1183.

108 Aydın, Din Felsefesi, 117.

109 Aydın, Din Felsefesi, 117-118.

110 Kütahyavî, Mebahis, 18. Bu görüşün eleştirisi için , bkz: Özcan, Bilgi Obîje İlişkisi, D.E.Ü.İ.F Der. C. 5, Sh: 276 280.

111 Özcan, Bilgi-Obje İlişkisi, D.E.Ü.İ.F. Der. C. 5. Sh: 265.

112 Aydın, Din Feflsefesi, 129

113 Aydın, Din Felsefesi, 134. Krş.: Yazır, Hak Dini, 2/1184.

114 Özcan, Bilgi-Obje İlişkisi, D.E.Ü.İ.F. Der. C. 5. Sh: 272

kendisi de bir değerdir. Allah'ın çizdiği sınırlar dahilinde insan serbestçe hareket etmektedir[115]. Bu açıdan baktığımızda "Kader, bir şeyin kendi içinde varolan güç, onun yaratılışının derinliklerinde saklı bulunan ve gerçekleştirilebilecek olan imkânlardır."[116] Ezeldeki tayin ve tesibitin, değil insanın hürriyetini, ilâhî faaliyet imkânını da ortadan kaldırdığını ileri süren İkbal, Rahman Sûresinin 29. Âyetini delil getirerek, Allah'ı her an bir işin meşgul ettiğini, bildirmektedir[117]. İlâhî hayatta "yeniliğin" sözkonusu olduğunu belirten İkbal, "her yaratma fiilini, önceden tesbit ve tayin edilmiş bir fiil olarak değil, yeni bir hadise olarak görür."[118]

Kader problemi ile yakından ilgili olan bir diğer konu da kulun fiilinin yaratıcısı olup-olmaması meselesidir. Bu tartışmanın temelinde "yaratma" kelimesine yüklenen değişik anlamlar yatmaktadır. İnsanın yaptıklarından sorumlu olduğu gerçeğinden hareketle Mu'tezile; "kul fiilinin yaratıcısıdır" görüşünü benimsemişti. Maveraunnehir âlimleri, bu görüşünden dolayı Mu'tezile mensuplarının, mecusîlerden daha şiddetli kâfir olduklarını iddia etmişlerdi[119]. Kendileri ise kulun fiilini, kulun Allah ile birlikte yaptığını söylüyorlardı[120]. Maturidî'ye göre de, kula, fiilinin yaratıcısı denemez[121]. Maturidî Mezhebini benimseyenlerin, fiilde kulun sorumluluğunu ortaya koymak için, irade-i cüz'iyyeye ağırlık verdiklerini ve cüz'i iradenin mahluk olmadığını ileri sürdüklerini görüyoruz. Cüz'i iradenin mahluk olmadığından neyi kastettiklerini anlamak mümkün değildir. Acaba cüz'i iradenin olmadığını mı ifade etmek istemişlerdir? Eğer böyle bir irade varsa, bunun Allah tarafından yaratılmış olması gerekmektedir. Eğer cüz'i irade yoksa, Maturidîler insan sorumluluğunu nasıl izah edeceklerdir? Bu izaha muhtaç bir mesele olarak durmaktadır[122]. Eş'arîlerin durumu daha açıktır. Kullar iradelerinde mecburdurlar[123]. Bu düşünceye göre insan sorumluluğunu isbatlamak da mümkün olamamaktadır.

Kur'an'a göre, "yaratma" kelimesini insan için kullanmak mümkünmü? Bu kelimeyi Kur'an'ın, Allah'dan başka varlıklar için kullandığını

115 Tritton, İslâm Kelâmı, 105.
116 Aydın, Din Felsefesi, 136. İkbal'in Felsefesinde İnsan, A.Ü.İ.F. Der. 29/91.
117 İkbal, İslâmda Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu, 76.
118 Aydın, Din Felsefesi, 159.
119 Kütahyavi, Mebahis, 18.
120 İbn Murtaza, Tabakat, 62.
121 Maturidî, Tevhid, 225.
122 Mustafa Sabri, İnsan ve Kader, 192-193.
123 Kütahyavi, Mebahis. 11, Mustafa Sabri, İnsan ve Kader, 78. Krş: Eş'arî, Lum'a, 53.

görüyoruz. Maide Sûresinin 110. Âyetinde; Hz. İsa'ya hitaben,""... sen iznimle, çamurdan kuş gibi bir şey yaratmış ona üflemiştin de iznimle kuş olmuştu..." buyrulmaktadır. Ankebût Sûresinin 17. Âyetinde, "...aslı olmayan sözler yaratıyorsunuz..." Mü'minûn Sûresisnin 14. Âyetinde de "... yaratanların en güzeli olan Allah ne uludur." Saffat Sûresinin 125. Âyetin ise, "Yaratanların en güzeli olan Allah'ı bırakıpta Baal putuna mı tapıyorsunuz." buyrulmuştur. Kula yaratmanın verilemeyeceğini ileri sürenler de Zümer Sûresinin 62. Âyetinde: "Allah herşeyin yaratanıdır"[124] Saffât Sûresinin 96. Âyetinde de, "Oysa sizi de, yonttuklarınızı da Allah yaratmıştır"; A'raf Sûresinin 54. Âyetinde, "...bilin ki, yaratma da emir de Allah'ın hakkıdır" buyrulmasını delil getirmektedirler. Hiçbir müslümanın, Kur'an'ın bir âyetini, diğer bir âyetine karşı olacak şekilde anlamaya ve yorumlamaya hakkı yoktur. Bunu bizzat Kur'an'ın âyeti yasaklamaktadır. Böyle bir anlayış, Kur'an'ın Kur'anlığını tartışma konusu yapmak demektir. Nisa Sûresinin 82. Âyetinde: "Kur'an'ı durup düşünmüyorlar mı? Eğer O Allah'dan başkasından gelseydi, Onda çok aykırılıklar bulurlardı." buyrulmaktadır. "Kur'an'da ihtilaf olmadığı için, bizim Kur'an'ın âyetlerini birbirine aykırı olacak şekilde anlamaya yetkimiz olmasa gerektir.

Yaratma (Halaka) kelimesini, yukarıda zikredilen her iki grup âyetlerin anlamlarını kapsayacak şekilde yorumlamak mümkündür. Kelimenin sözlük mânası bize bu imkânı veriyor. Yaratma kelimesi; a– yoktan varetme, b–vardan varetme anlamlarına gelmektedir[125]. Hammaddesi, malzemesi bulunmayan şeyi varkılmak olan "yoktan varetme" gücü yalnız Allah'a aittir[126]. "Vardan varetme"nin ise yapma ile karşılanabileceğinden, bunun yoktan varedilmiş şeyler üzerinde bir tasarruf, bir şekil değiştirme olduğunu, insanın yaratmasından bunun anlaşılacağını, dolayısıyla insanın gücü içerisinde olduğunu[127] kabul etmek

124 Bkz: En'am–102. Ra'd–16. Mü'min–62.

125 İbn Manzûr, Lisanu'l–Arab, 10/85. Atay, Farabî ve İbn Sina'ya Göre Yaratma, 136–141. Öner, İnsan Hürriyeti, 55. Krş: Yazıcıoğlu, Maturidî ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti, 66–73.

126 Öner, İnsan Hürriyeti, 55.

127 Öner, İnsan Hürriyeti, 56 Krş: Saffât–96. Maturidî ve Nesefî gibi kelâmcılara göre, yaratma sıfatı Allah'dan başkasına verilemez. Aksi halde, Allah'ın yaratma sıfatına gölge düşecektir. Kur'an herşeyin yaratıcısının Allah olduğunu bildirmektedir. (Bkz: Ra'd–16. En'am–102. Zümer–62) "Allah her şeye gücü yetendir." (Bakara–109) buyrulmaktadır. Bkz: Yazıcıoğlu, Mıaturidî ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti, 128. Kur'an'ın ifadelerini doğru değerlendirmemiz lazımdır. Madem ki, Allah'ın her şeye gücü yetmektedir, o halde, acaba kendisi gibi başka bir tanrı yaratabilir mi? Dünyayı ceviz kabuğunun içine sığdırabilir mi? Zıtları birleştirebilir mi? mi? gibi sorular sorulabilir. "Tanrının kudreti, zıtların birleşmesine taalluk etmez. Çünkü mantıken muhal olanı ortaya koymak, bir kudret işi değildir." Bkz: Aydın, Din Felsefesi, 116.

mümkündür. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Kur'an'ın âyetlerini bir bütün olarak ele almadığımız zaman, yanlış neticelere varmaktayız. Görülüyor ki, Kur'an Allah'ın dışında yaratmayı kabul etmektedir. Bu durumda, kul fiilinin yaratıcısıdır, demekte bir sakınca olmasa gerektir.

Allah ile kulun ortaklaşa kulun fiilini gerçekleştirdiğini benimsemekten, insanın, fiilinin yaratıcısı olduğunu kabul etmek daha tutarlıdır. Kulun kendisinin yaratılması başka şey, fiilinin yaratılması başka şeydir. Davranışlarında hür bir varlık yaratmak, davranışları da programlı robot bir varlık yaratmaktan daha zor olsa gerektir. Bundan dolayı, kendi fiilini yaratacak kulu yaratmak, ilâhî kudretin şanına daha çok layıktır. İslâmın teklifleri irade hürriyetine ve imkâna dayanır. Allah insana bir güç vermiştir. Bu gücün iyiliğe veya kötülüğe kullanılması insanın elindedir. İyiliğin veya kötülüğün yapılabilmesi imkânı kaderdir. Hürriyetin olabilmesi için çeşitli imkânlar olmalıdır. "Hürriyet, insana Allah tarafından verilmiş bir haldir. Neden Allah yaratıklar arasında insana hürriyet tanımıştır? sorusu Mutlak Varlığın fiiliyle ilgili olduğu için, insan tarafından cevaplandırılamaz."[128] Ancak, "insan hem meçburdur, hem de mes'uldur. Bu iki durum arasında görülen çelişki kaderin sırrı olarak kalacaktır."[129] tarzındaki yorumlara katılmamız sözkonusu olamaz. Çünkü, İslâm'da hiçbir konuda insan aklına aykırı izahların yapılmasına imkân yoktur. İnsanoğluna akıl denen nimeti veren de Allah, insandan düşünmesini, aklını kullanmasını isteyen de Allahdır. "Gayba imân"ı aklın ilkelerine aykırı şeylere inanmak olarak anlayanlar da bulunmaktadır. Halbuki Kur'an gayba imânı isterken, insandan aklını kullanmasını da istemiştir[130]. İnsanoğlu Allah'ın halifesidir[131] ve O'nun yanında bir değeri vardır. Dünyayı imar etmekle görevlendirilmiştir[132]

Kur'an'ın şartlı okunması bir takım yanlış değerlendirmelerin yapılmasına yolaçmaktadır. Meselâ Gurabî; "Kur'an'da bazı âyetlerin cebre ve bazı âyetlerin de hürriyete delalet ettiğini,"[133] ileri sürmektedir. Hüseyin Atay da aynı görüşe katılarak; "insana tam sorumluluğu yükleyen âyetler olduğu gibi, her şeyi Allah'ın yaptığını bildiren âyetler de

---

128 Öner, İnsan Hürriyeti, 54. Krş.: Enbiya-23. Kasas-68.

129 Mustafa Sabri, İnsan ve Kader, 44. Mustafa Sabri, Enbiya Sûresinin yirmiüçüncü âyetinde, "Allah yaptığından sorumlu değildir. Onlar ise sorumlu tutulacaklardır." buyrulmasını delil göstererek, cebrin kaçınılmaz olduğunu iddia etmektedir. Bkz: İnsan ve Kader, 136.

130 Enbiya-22. Yusuf-39... gibi.

131 Bakara-30. Sa'd-26.

132 Hûd-61.

133 Gurabî, Tarihu'l-Fırak, 24. Krş: Mustafa Sabri, İnsan ve Kader, 169.

vardır."[134] demektedir. Muhtemelen bu hatalı anlayışların sebebi, Kur'an'ın âyetlerinin, Kur'an'ın bütünlüğü içerisinde değerlendirilmesi esasından hareket edilmemesi olsa gerektir. Kur'an'ın bölünerek anlaşılmasına[135], âyetlerinin birbirine zıt olacak şekilde yorumlanmasına[136] bizzat Kur'an karşıdır. Kader konusunda da birbirilerine zıt âyetlerin olması düşünülemez. Allah'ın insana kitap ve peygamber göndermesi, emretmesi, nehyetmesi insanın hürriyetinin olduğunun en açık delilidir. "İnsan iradesini inkâr ederek, Kur'an'ın mutlak insan davranışının cebrini savunduğunu ileri sürmek, yalnız Kur'an'ın tümünü reddetmek değil, aynı zamanda, bizzat temelini de yoketmek demektir."[137]

Takdir ile yakından ilgili bir diğer husus da "kötülük meselesi" olsa gerektir. Bu problemin de ortaya çıkış sebebi, insan sorumluluğu esas alınmayıp, Allah'ın "kudret"inden hareket edilerek, bunun da yanlış değerlendirilmesi olarak görülmektedir. Allah'ın, insanı iyilik ya da kötülük yapacak şekilde yaratması; Allah'ın iyiliği veya kötülüğü yaratması olarak değerlendirilmiştir. Halbuki Allah, iyiliğin de kötülüğün de kanunlarını koymuş, iyiliğe gidecek yolu insanlara tavsiye etmiştir. Kâinat nötürdür. İyi veya kötü, dış âlemde varolan şeyler değil, insan davranışlarının ölçüleridir. İslâmın dualizmi, insanın kendi içindedir[138]. Kâinatta tek bir esas, Allah'ın kanunları caridir. Maturîdî; "şerrin takdiri şer değildir"[139] görüşünü ileri sürerek, bu noktaya işaret etmek istemiştir. Bu durum, Kur'an'da açıkca belirtilmektedir. Nisâ Sûresinin 78 ve 79. âyetlerinde: "...Onlara bir iyilik gelirse: "Bu Allah'tandır", derler, bir kötülüğe uğrarlarsa "Bu, senin tarafındandır" derler. Ey Muhammed, de ki: "Hepsi Allah'tandır". Bunlara ne oluyor ki, hiçbir sözü anlamaya yanaşmıyorlar? Sana ne iyilik gelirse Allah'tandır, sana ne kötülük gelirse kendindendir..." buyrulmaktadır. İyinin Allah'tan kötünün ise nefisden olması esası; iyiliği Allah'ın, kötülüğü ise nefsin telkin ettiğini ortaya koymaktadır. Hepsinin Allah'tan olmasına gelince, iyiliğin ve kötülüğün reel varlıklarının değil, kanunlarının Allah tarafından konulduğunu ifade etse gerektir. Kur'an'da bu tür ifadelere

---

134 Atay, Kur'an'a Göre İmân Esasları, 97.

135 Hicr–91. Krş.: Fazlur Rahman, İslâm and Modernity, 2.

136 Nisa–82,. Krş.: Kehf–18. Zümer–128. Muhammed 24.

137 Fazlur Rahman, Ana Konularıyla Kur'an, 76. Krş: Ahmed, el - Kaza ve'l-Kader, 36.

138 Burada Ruh–Beden ayırımını kastedmiyoruz. Bu ayrımın, Kur'anî zihniyete aykırı olduğu düşünülmektedir. Zira insan, ruh ve bedenden meydana gelen bir bütündür. Bütünün parçalarının hiçbiri, bütünün tamamını temsil edemeyeceği mantıkî bir kural olsa gerektir. Bkz: Aydın, Din. Felsefesi, 205.

139 Maturidî, Tevhîd, 311.

sık sık raslamak mümkündür. Meselâ: Rahman Sûresinin 24. Âyetinde; "Denizde yürüyen dağlar gibi gemiler Allah'ındır." buyrulmaktadır. Gemilerin Allah'ın olması ne demektir? Bu soruya Lokman Sûresinin 31. Âyetinde açıklık getirilmektedir. "Gemilerin denizde Allahın lûtfuyla yürüdüğünü görmez misin?" Yanî, Allah'ın kanunları sayesinde gemiler denizde yürümektedirler. Demek ki, gemiler Allah'ın koyduğu kanun sayesinde denizde yüzebiliyorlar. Zümer Sûresinin 7. Âyetinde, Allah'ın, kullarının inkârından razı olmadığı bildirilmektedir. Allah'ın razı olmadığı fiilin, kullar tarafından yapılmasını nasıl izah edeceğiz? Razı olmadığı fiili Allah niçin önlememektedir? Halbuki, insanlara iyiliği emretmelerini, kötülüğü nehyetmelerini bildirmiştir[140]. Allah, kendi yapmadığı şeyi niçin bizden istemektedir? Yoksa, "kötülüğü önlemek istiyor da gücü mü yetmiyor?" "Gücü yetiyor da önlemek mi istemiyor?"[141] diye düşünülebilir? Bu tür sorulara tutarlı cevap vermek için hareket noktamızı iyi tesbit etmemiz lazımdır. Önce, iyilik ve kötülüğün ayrı ayrı yaratılması ile, iyiliği veya kötülüğü yapabilecek kabiliyette bir varlığın yaratılmasının; hangisinin daha büyük bir kudretin işi olabileceğine karar vermektir. Şüphesiz, her ikisini de yapabilecek varlığı yaratmak, daha büyük bir kudretin işidir. O halde Allah insanı nötr olarak yaratmıştır[142]. İyilik ve kötülük, insanın hür iradesi ile işlediği fiiller neticesinde ortaya çıkmaktadır. İmtihanın gereği de budur[143]. İnsanın kaderi, onun bu kabiliyette yaratılmış olmasıdır[144].

Kader konusu içerisinde müzakere edilen bir diğer mesele de "ecel" olayıdır. Hiçbir insanın sonsuza değin yaşama imkânı yoktur[145]. Her nefis ölümü tadacaktır[146]. İnsanı cinsi için dünya hayatı sürelidir. Bu süre ne kadardır? Bu süre nasıl sona ermektedir? Her insan için bu süre farklı mıdır? Maktül eceliyle mi, yoksa ecelini doldurmadan mı ölmüştür? Eceliyle öldüyse, katilin suçu nedir? gibi sorular insanları meşgul etmektedir. Bunlara da daha önce belirttiğimiz esaslar dahilinde kısaca temas edeceğiz.

Ecel kelimesi, lügatte müddet, süre gibi anlamlara gelmektedir[147]. Ecel kelimesi ve müştakları birçok âyette geçmekte olup, bu kelimenin

---

140 Bkz: Âl-i İmran-104, 110. Tevbe-71. Lokman-17.

141 Aydın, Din Felsefesi, 168.

142 Bkz.: Tegabûn 2. İnsan-3. Şems-8,9,10. Yazır, Hak Dini, 7/4655. Öner, İnsan Hürriyeti, 58.

143 Bakara-143. Nisâ-1. Kehf-11. Ankebut-11. Kaf-19. Mutaffifin-10, 11, 12.

144 Sübhanî, el-Kaza ve'l-Kader, 79. Ahmed, el-Kaza ve 'l-Kader, 21. Atay, Kur'an'a göre İmân Esasları, 89.

145 Enbiya-34. Nisâ-78. Rahman-26.

146 Âl-i İmran-185. Enbiya-35. Ankebû -57.

147 İbn Manzûr, Lisanu'l-Arab, 11/11. Ragıp İsfehanî, Müfredat, 11.

mihverini, sözlük mânasına uygun olarak "süre, müddet" anlamları teşkil etmektedir[148]. Bu ecel kavramı yalnız insanlar için değil, milletler için[149], Güneş ve Ay için[150], hatta, yer ile gök arasında bulunan her şeyin belli bir eceli olduğunu[151], kısaca, her şeyin vakti ve süresinin belirlendiğini[152] ifade etmek için kullanıldığı görülmektedir. Kelimenin bu kullanım alanları, insan ecelinden neyi anlamamız gerektiği konusunda bize ip ucları vermektedir. Tartışmanın özünü, Allah'ın, insan cinsi için bir ecel mi, yoksa her bir insan için ayrı ayrı eceller mi tayin ettiği sorusuna verilecek cevap oluşturmaktadır.

İnsan ölümsüz olmadığına, yani, her insanın mutlaka öleceğine göre, bir insanı öldüren niçin bu fiilinden dolayı sorumludur? Zaten ölecek olan insanı öldürmek neden suç olsun? Kur'an'a göre, insan öldürmek büyük bir suçtur[153]. Bu durumda, insan öldürmek fiilinin suç olması Kur'an'î bir veridir. O halde, fiildeki insan sorumluluğunu nasıl izah edeceğiz? Burada Kur'an'da belirtilen ecel kavramından hareket ederek, meseleyi kısaca ortaya koymaya çalışalım. Acaba insan, Allah'ın insan cinsi için belirlediği süreyi kısaltabilir mi? İnsana bu imkân verilmiş midir? Birçok âyette; belli bir süreye kadar ertelemeden sözedilerek, bu sürenin sonunda artık insana ilâve bir sürenin (yaşama imkânının) verilmeyeceği bildirilmektedir[154]. Tesbit edilen ecel, herhangi bir müdahale olmadığı zaman, insanın yaşayabileceği zaman dilimidir. Dünyaya gelen her insanın, yaşaması gereken süreye "ecel" yani, tabiî ömür diyoruz. Bu, insan cinsi için takdir edilmiştir. Ragıp İsfehanî; insanın ecelini, Allah'ın dünya hayatında hiçbir insanı, daha fazla bırakmadığı sınıra ulaşması olarak belirtmektedir. Ayrıca, kılıçla kesilme, boğulma ve yanma gibi illetlerle bu sürenin kısaltıldığını ileri sürmektedir[155]. Doğan

148 Bkz: Bakara-231, 232, 234, 235, 282. En'am-2.60, 77, 128. A'raf-34, 135. Hûd-3, 104. Ra'd-3,38. İbrahim-10, 44. Hacc-5, 33. Ankebût-5, 53. Rûm-3. Lokman-29. Fatır-13, 45. Zümer-5,42. Şûra-14. Ahkaf-3. Münafıkun-10. 11. Nuh-4. İsrâ-99. Yunus-11,49. Hicr-5. Nahl-61. Ta ha-129. Mü'minûn-43. Mü'min-67. Talak-2,4. Ecel kelimesinden türeyen te'cil; erteleme mânâsına gelmektedir. (Bkz: İbn Manzûr, Lisan, 11/11) Ecel kelimesi bir âyeti celîlede de "tebir" anlamına kullanılmıştır. Bkz: Mürselât-12.

149 Â'raf-34. Yunus- 49. Hicr- 5. Mü'minûn-43.

150 Ra'd-3 Lokman-29. Fatır-13. Zümer-5.

151 Ahkaf-3. Rûm-8.

152 Ra'd-38.

153 Nisâ-92, 93. Maide-30, 32, 33. "Kim bir mü'mini kasden öldürürse cezası içinde temelli kalacağı cehennemdir. Allah ona gazabetmiş, lanetlemiş ve büyük azâb hazırlamıştır." (Nisâ-93)

154 En'am-60, 128. İbrahim-10, 44. Ankebût-5, 53. Fatır-45. Zümer-42. Şûra-14. Nuh-4. Münafikûn-11. Hicr-5 . Yunus-49. Nahl-61. Taha-129. Mü'minûn-43. A'raf-34. Hûd-104.

155 Ragıp İsfehanî, Müfredat, 11. Krş: İbn Manzûr, Lisanu'l-Araph, 7/347-349.

her insanın, bu süreyi yaşama imkânı vardır. Çeşitli sebeplerden dolayı, bazı insanların ecelleri kısaltılmaktadır Bunun kuralları da Allah tarafından konmuştur. Fatır Sûresinin 11. Âyetinde: "... Ömrü uzun olanın çok yaşaması ve ömürlerin azalması şüphesiz kitabdadır..." buyrulmaktadır[156].

Kur'an'da: "Allah insanları haksızlıklarından ötürü yakalayacak olsaydı, yeryüzünde canlı bırakmazdı. Fakat onları belli bir süreye kadar erteler. Süreleri dolunca onu ne bir saat geciktirebilirler ne de öne alabilirler."[157] buyrulmaktadır. Sürenin bitiminde uzatma yapılamayacağını anlıyoruz. Fakat ecelin öne alınmamasını nasıl anlayacağız? Demek ki, Allah insanın ecelini öne de almamaktadır Bir. kısım insanların doğal ömrünün tamamlanmasını engelleyen Allah değildir. Bundan dolayı, insanın ecelini tamamlaması için gerekli tedbirlerin alınması mümkün olmaktadır. Gelişmiş ülkelerde ortalama ömrün uzun, azgelişmiş ülkelerde kısa olması olgusu, bunu açıkca ortaya koymaktadır. İnsanın ecelini tamamlamasını engelleyen maniler keşfedildikçe ve gerekli önlemler alındıkca, Allah'ın insan cinsi için belirlediği süreye ferdin daha çok yaklaşması mümkün olacaktır. Görülüyor ki, maktul ecelini tamamlamamıştır. Öldürme fiili katile aittir. Bu fiile Allah'ın karışması sözkonusu değildir Kul, Allah'ın kendisine verdiği hürriyet sayesinde fiilini işleyebilmektedir. Ca'fer es-Sadık'ın; "Kulu yaptığından dolayı kınıyabildiğin, kulun kendi fiilidir. Kınıyamadığın ise Allah'ın fiilidir,"[158] dediği bildirilmiştir. Bu görüşün isabetli olduğu görülmektedir. Çünkü Allah'ın katıldığı fiilde, O'nun yarattığı kulu sorumlu tutmak tutarlı bir izah olmasa gerektir. Allah'ın takdir ettiği hususda kulun sorumlu olmasının bir anlamı olmadığı gibi, kulun tedbir almasına da imkân yoktur. Bu konuda Allah'ın kaderi, kulun fiillerinde hür olmasıdır. Aksi halde, insanda akıl ve iradenin bulunmasının bir mânâsı kalmayacaktır.

KAYNAKLAR

ABDÜLHAMİT, Dr. İrfan, İslâmda İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları, Çeviren; M. Saim Yeprem. İstanbul-1981.

AHMED, Nu'man Zeki, el-Kaza ve'l-Kader, Mekke-1381

AHMET CEVDET Paşa, Peyggamberlerin Kıssaları ve Halifelerin Tarihi, Sadeleştiren; Ali Aslan, İstanbul-1977.

156 Bkz: Mü'min-67. Âl-i İmran-145. Hacc-5.
157 Nahl-61. Bkz: A'raf-34. Yunus-49. Hictr-5. Mü'minûn-43.
158 İbn Murtaza, Tabakatu Mu'tezile, 34.

AKKAD. Abbaş Mahmud, Kur'an Felsefesi. Çeviren: A. Demirci. Ankara-Tarihsiz.

ALBAYRAK, Dr. Halis, Kur'an'ın Kur'an'la Tefsîri (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara –1988

ATAY, Doç. Dr. Hüseyin, Farabi ve İbn Sina'ya Göre Yaratma, Ankara-1974.

ATAY, Prof. Dr. Hüseyin, Ehl-i Sünnet ve Şia, Ankara–1982

ATAY, Doç. Dr. Hüseyin, "Allah'ın Halifesi İnsan", A.Ü.F. Der. C. XVIII. Ankara-1972.

ATAY. Dr. Hüseyin, Kur'an'a Göre İmân Esasları. Ankara-1961.

AYDİN, Prof. Dr. Mehmet, Din Felsefesi, İzmir–1987.

AYDIN, Prof. Dr. Mehmet, "İkbal'in Felsefesinde İnsan", A.Ü.İ.F. Der. C. XXIX. Ankara 1987

BELÂZURİ, Ahmed b. Yahya b. Cabir, Ensâbu'l-Eşrâf, Edited by: S.D.F. Goitein, Jarusalem, 1936.

BEYÂZİ, Kemâluddin Ahmed, İşârâtu'l-Merâm min Ibârâti'l-İmâın, Tahkik; M. Zahid Kevserî, İstanbul–Tarihsiz. (1949 Kahire baskısından Ofset).

BUHÂRİ, Muhammed b. İsmail, el-Camiu's-Sahih, Naşir: Ş. Kurt, İstanbul-1981 (Ofset)

BUHARİ, Muhammed b. İsmail, Halku Ef'ali'l-İbâd, Beyrut–1984.

BUTİ, Dr. Muhammed Said Ramazan, Kübra'l-Yakıniyât el - Kevniyye, Şam–1402.

DARİMİ, Osman b. Said b. Halid, Kitabu'r-Red ala'l-Cehmiyye, Tahkık: Z. Şaviş, Beyrut-1402.

EBU DAVUD, Süleyman b. Eş'as, Sünen, İstanbul–1981 (Ofset).

EŞ'ARİ, Ali b. İsmail, Kitabu'l-Lum'a fi'r-Reddi alâ Ehli'l-Ziyag ve 'l-Bidea, Neşreden; Richard J. McCarthy, Beyrut–1952.

FAZLUR RAHMAN, Prof. Dr. , İslam and Modernity; Transformation of an Intellectual, Tradion, Chicago–1982.

FAZLUR RAHMAN, Ana Konularıyla Kur'an, Çeviren: Yr. Doç. Dr. A. Açıkgenç, Ankara–1987.

FIĞLALI, Prof. Dr. F. Ruhi, Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri. Ankara–1986.

Gurabî, Ali Mustafa, Tarihu'l-Fıraki'l-İslamiye, Mısır–1948.

HATİBOĞLU, Doç. Dr. M. Said, Siyasî İstimaî Hadiselerle Hadis Münasebetleri, Ankara - 1968. (Basılmamış Doçentlik Tezi)

HASAN BASRİ, "Kader Hakkında Halife Abdulmelik b. Mervan'a Mektup", Çevirenler: Lütfi Doğan ve Yaşar Kutluay, A.Ü.İ.F. Der. C. III. Ankara–1954.

İBN ABDİ RABBİHİ, Ahmet b. Muhammed el-Endelusî, Kitabu Ikdı'l-Ferîd, Şerh ve Tashih: Ahmed Emin, Kahire-1367.

İBN ARABİ, Muhammed b. Abdillah. b. Muhammed, el-Endelusî, el-Avasım mine'l-Kavasımı, Tahkık: M. Hatîb, Kahire-1399.

İBN FARİS. Ahmed b. Faris Zekeriyya, Mekayisu'l-Luga, Tahkık; A.M. Harun, Kahire-1371.

İBN HANBEL, Ahmed b. Muhammed, Müsned, İstanbul–1981 (Ofset).

İBN HANBEL, Ahmed b. Muhammed, er-Reddu alâ'z-Zanadıka ve'l-Cehmiyye, Tahkik; Muhammed F.Ş., Şam–1376.

İBN KAYYIM EL-CEVZİYYE, Muhammed b. Ebibekir, Şifau'l-Alil fi Mesâili'l-Kaza ve'l-Kader, Kahire-1975.

İBN KUTEYBE, Ebu Abdillah b. Müslim ed-Dineverî. Uyûnu'l--Ahbar, Kahire.-1343.

İBN MÂCE, Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî, Sünen, İstanbul-1981 (Ofset).

İBN MANZUR, Muhammed b. Mükerrem, Lisanu'l-Arab, İran (Kum)-1405 H (Ofset)

İBN MURTAZA, Ahmed b. Yahya, Tabakatu'l-Mu'tezile, Tahkik: S. D. Wilzer, Beyrut-1389.

İBN NEDİM, Muhammed b. İshâk, el-Fibrist, Neşreden; G. Flügel, Beyrut-1964.

İBN SA'D, Ebu Abdillah Muhammed, Tabakatu'l-Kübrâ, Beyrut-Tarihsiz (Ofset).

İBNU'L-ESİR, Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed, el-Kâmil fi't-Tarih, Tashih; Abdulvahab en - Neccar, Mısır-1348.

İBNU'L-KESİR, İsmail b. Ömer, el-Bidâye ve'n-Nihaye, Mısır-1351.

İBNU'L-KESİR, İsmail b. Ömer, Kitabu'l-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer, Beyrut- Tarihsiz.

İSMAİL Fennî, Lugatçe-i Felsefe, İstanbul-1341..

İKBAL, Muhammed, İslâm'da Dinî düşüncenin Yeniden Doğuşu, Çeviren: Dr. N. A. Asrar, İstanbul-1984.

KÜTAHYAVİ, Ahmet Asım, Mebahisu Defniye (İrade-i Cüz'iyye), Daru't-Tıbaat,.1285/1878

MACDONALD, D.B., "Kader" İslâm Ansiklopedisi.

MAKRİZİ, Ahmed b. Ali b. Abdilkadir, el-Mevaiz ve 'l-itibar bi Zikri'l-Hıtat ve'l-A-sar, Beyrut-Tarihsiz (Ofset).

MALATİ, Muhammed b. Ahmed b. Abdirrahman, et-Tenbih ve'r-Red alâ Ehli'l-Heva ve'l-Bidea, Neşreden; M. Z. Kevseri, Bağdat-1388.

MATURİDİ, Ebu Mansûr Muhammed b. Muhammed, Kitabu't-Tevhîd, Tahkık: Dr. F. Huleyf, İstanbul-1979. (Ofset)

MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccaç, el-Camiu's-Sahih, İstanbul-1981. (Ofset)

MUSTAFA Sabri, İnsan ve Kader, Çeviren: Dr. İsa Doğan, İstanbul-1989.

NESEFİ, Ebu'l-Muin Maymun b. Muhammed, Tabsıratu'l-Edille, Kayseri R.E. Nüshası, Numara-496. (Yazma)

ÖNER, Prof. Dr. Necati, İnsan Hürriyeti, Ankara-1987.

ÖZCAN, Yrd. Doç. Dr. Hanefi", Bilgi-Obje İlişkisi Açısından İnsan Hürriyeti". D.E.Ü.İ. DF. Der. C.V. İzmir-1989.

RAGIP İsfehanî, Hüseyin b. Muhammed, el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'an, 1404 H (Ofset).

RADİY, Seyyid Şerif. Nehcu'l-Belaga, Şerh; Muhammed Abduh, Beyrut-Tarihsiz.

ŞEHRİSTANİ Muhammed b. Abdilkerim, Kitabul'-Milel ve'n-Nihal, Tahkık; Muhammed b. Feth Esebederan, Mısır-1366.

SUBHANİ, Ca'fer, el-Kaza ve 'l-Kader fi'l-İlm ve'l-Felsefeti'l-İslamiye. Arapçaya Çeviren; M.H.Y. el-Garevî, Daru't-Teblig el-İslamî, 1399.

TABERİ, Muhammed b. Cerîr, Tarihu'l-Ümem ve'l-Mulûk, Kahire-1357.

TAFTAZANİ, Prof. Dr. Ebu'l-Vefa, Kelâm İlminin Belli Başlı Meseleleri, Tercüme; Doç. Dr. Şerafeddin Gölcük, İstanbul-1980.

TİRMİZİ, Muhammed b. İsa, Sünen, İstanbul-1981 (Ofset).

Tritton, A.S., İslâm Kelâmı, Çeviren; Prof. Dr. Mehmet Dağ, Ankara-1983,

WATT, W. Montgomery, Free Will and Predestination in Early İslam, London-1948.

WATT, W. Montgomery, İslamic Political Thought, Edinburg-1968.

WATT, W. Montgomery, İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, Çeviren:; Doç. Dr. E.R. Fığlalı, Ankara-1981.

YA'KUBİ, Ahmed b. Ali Ya'kub b. Ca'fer b. Vehb, Tarihu'l-Ya'kubî, Necef-1358.

YAZICIOĞLU, Prof. Dr. M. Sait, Maturidî ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı, Ankara -1988.

YAZIR, Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili, İstanubul-1971.

ZEMAHŞERÎ, Mahmud b. Ömer, Tefsîru'l-Keşşâf, Tahkık; Muhammed b. Amr, Kahire-1397.